

МЯСЦОВЫЯ ПРАЦОЎНЫЯ РЭСУРСЫ Ў НАЦЫСЦКАЙ СІСТЭМЕ ЭКСПЛУАТАЦЫІ НАПЯРЭДАДНІ ВЫЗВАЛЕННЯ БЕЛАРУСІ (1943–1944 гг.)

С. Я. Новікаў

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт
г. Мінск, Беларусь

Ва ўмовах адступлення і вядзення абарончай вайны германскім вермахтам на ўсходнім фронце на пярэдні план вылучаюцца задачы па выкарыстанні фактара часовага знаходжання на акупаванай тэрыторыі Беларусі і максімальна поўнай эксплуатацыі яе прыродных, сельска-гаспадарчых і вытворчых рэсурсаў, але ў першую чаргу – людскога патэнцыялу [1, с. 363]. Сярод важнейшых прычын, якія істотна ўплывалі на германскія органы ўлады да разгортвання сапраўднай вайны за «мясцовае насельніцтва» на яе заключным этапе нямецкі гісторык Д. Поль вызначае, з аднаго боку, істотнае пагаршэнне становішча вермахта на ўсходнім фронце, а з другога – непазбежнае ўзрастанне патрэбы ў мясцовай рабочай сіле, на якую разлічвалі не толькі ў рэйху, але і на месцах дыслакацыі вайсковых часцей у зоне дзеяння аператыўнага армейскага камандавання [2, S. 304]. Нагадаем чытачу, што за гады германскай акупацыі ўсяго з акупаванай тэрыторыі Беларусі на прымусовыя работы ў рэйх было вывезена 399374 чалавекі, з якіх 20920 ці 5,2 % грамадзян – з Магілёўскай вобласці [3, с. 381].

Аднак да гэтага часу застаецца адкрытым пытанне аб колькасці мясцовай працоўнай сілы, якая выкарыстоўвалася ў гады германскай акупацыі непасрэдна на тэрыторыі Беларусі, дзе на заключным этапе германскай акупацыі пачалося «дзікае паляванне на людзей» [2, S. 318]. На тэрыторыі Беларусі ў гэтай сферы актыўна дзейнічалі структуры, у якіх была асабліва відавочнай патрэба ў прыцягненні мясцовых працоўных рэсурсаў, то бок: 1) нямецкія акупацыйныя органы і падпарадкаваныя ім службы калабаранцкай адміністрацыі; 2) падраздзяленні вермахта, дзе актыўна задзейнічала мясцовае насельніцтва для будаўніцтва палявых абарончых умацаванняў і правядзення розных дапаможных работ; 3) ведамствы генеральнага ўпаўнаважанага па выкарыстанні рабочай сілы Ф. Заўкеля, якое выконвала маштабную задачу па арганізаваным вывазе з Беларусі і пастаўцы рабочай сілы ў рэйх [4, с. 133].

Фатальны недахоп рабочай сілы на той час стаў характэрнай прыкметай фактычна для ўсёй захопленай тэрыторыі Беларусі. Так, у красавіку 1943 г., выступаючы ў Мінску на нарадзе акруговых камісараў

Генеральнага камісарыяту Беларусі, начальнік аддзела палітыкі працы і сацыяльнага кіравання Фройдэнберг асабліва вылучаў вялікі недахоп кваліфікаваных спецыялістаў [5, с. 143]. У канцы года недахоп рабочай сілы толькі на прамысловых прадпрыемствах складала амаль 24 тыс. чалавек, з якіх – 4568 у будаўнічай галіне, 4365 – на прадпрыемствах ваеннага прызначэння, 3323 – на аб'ектах сельскай гаспадаркі і ў лясной прамысловасці, 2882 – на прадпрыемствах па нарыхтоўцы торфу, 2297 – у транспартнай службе, 2033 – у ваенна-будаўнічай арганізацыі «Тодт», 677 – на прадпрыемствах металаапрацоўкі, 180 – дрэваапрацоўкі, 95 – у хімічнай прамысловасці і 3128 чалавек – на іншых прадпрыемствах і вытворчасцях [6, Вл. 4].

Паводле ацэнкі нямецкага даследчыка К. Герлаха, доля працуючых у адносінах да агульнай колькасці насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі была «не самай высокай» (выдзелена мной. – С. Н.) і складала: у Барысаве – 33 %, Оршы – 45 %, Суражы і Гарадку – адпаведна 38 і 47,5 % [7, S. 456]. У раёне дзейнасці Гаспадарчай інспекцыі Цэнтр, куды была ўключана і тэрыторыя Магілёўшчыны, – 41 %, пры гэтым суадносіны колькасці мужчын і жанчын складалі 2 да 3 [8, Вл. 359].

Аб больш рацыянальным выкарыстанні мясцовых людскіх рэсурсаў сведчыць «Распараджэнне аб увядзенні працоўнай павіннасці і прыцягненні да работы мясцовага насельніцтва ў вобласці аператыўных баявых дзеянняў», выдадзенага начальнікам штаба сухаземных войскаў 6 лютага 1943 г. [9, S. 499–502]. Ва ўмовах германскай акупацыі мясцовая працоўная сіла пераўтваралася ў важны стратэгічны фактар акупацыйнай палітыкі. Пры гэтым асаблівы машаб выкарыстання мясцовых рабочых рук ва ўсходняй частцы Беларусі набывае ў сувязі з узвядзеннем адыходзячым вермахтам г.зв. «усходняга вала». З восені масавай з'явай ваеннай паўсядзённасці становіцца «татальнае» выкарыстанне мясцовай рабочай сілы, якая ў розных формах і на розныя тэрміны прыцягвалася да прымусовай працы. Так, калі ў Гомелі ў красавіку 1942 г. да выканання гаспадарчых работ быў прыцягнуты кожны пяты жыхар акупаванага горада (з 54 тыс. чалавек), дык цераз паўгода – кожны трэці [7, S. 456]. Вясной 1943 г. у раёне Оршы і Віцебска для правядзення падобных работ патрабавалася 50 тыс. рабочай сілы [2, S. 309]. Працоўны тыдзень устанавіваўся працягласцю 54 гадзіны, а таксама агаворвалася магчымасць выкарыстання рабочых на звышурочных, начных работах, на работах у святочныя і выходныя дні.

Летам асабліва востра адчуваўся недахоп у працоўнай сіле на сарціровачнай станцыі Гомель, дзе з улікам занятасці ў начную змену агульная патрэба ў пачатку ліпеня складала 950 чалавек. Недахоп рабочых

рук сярод грамадзянскага насельніцтва тут пакрываўся за кошт прыцягнення да работ ваеннапалонных з бліжэйшага дулага 121 у Гомелі [10, арк. 31–31 адв.]. З мэтай неадкладнага выкарыстання працы ваеннапалонных паўздоўж чыгуначных станцый Генеральнай акругі Беларусь было арганізавана 39 дадатковых лагераў, у якіх пастаянна знаходзілася ад 100 (Дамашаны, Жодзіна, Койданава, Рудзенск, Унеча) да 300 (Асіповічы, Бабруйск, Жлобін, Маладзечна) і нават 600 (Мінск) ваеннапалонных [11, арк. 1–4].

Катастрафічны характар набывае становішча гарадскога і сельскага насельніцтва ва ўсходняй частцы Беларусі пасля таго, як на рубяжы 1943–1944 гг. германскае армейскае камандаванне запатрабавала татальнага «выкарыстання рабочай сілы без уліку ўзросту і палавых адрозненняў» для правядзення работ у прыфрантавой паласе. На заключным этапе германскай акупацыі прыцягненне мірных грамадзян да выканання работ па будаўніцтве палявых абарончых умацаванняў на «лініі пантэр» (праходзіла з поўначы на поўдзень Беларусі па рэках Проня і Сож. – *С. Н.*) з’яўлялася адной з важных задач адыходзячых на захад часцей вермахта. З гэтай мэтай камандаванне карпусоў і дывізіі патрабавала актыўнага выкарыстання мясцовых жыхароў у якасці працоўнай сілы для выканання загада Гітлера аб стварэнні непрыступнага «ўсходняга вала». Жыхароў прымусова збіралі ў працоўныя калоны і адпраўлялі на ўчасткі, дзе яны воддаль ад сваіх вёсак знаходзіліся ў працоўных лагерах да завяршэння неабходных работ [12, S. 203].

Прыцягнутае да розных работ у прыфрантавой паласе мірнае насельніцтва дзялілася на дзве групы: з адной былі сфарміраваны рабочыя батальёны, якія знаходзіліся на казарменным становішчы, а другую складала насельніцтва, якое заставалася ў вёсках, але прыцягвалася для выканання розных сельскагаспадарчых работ. Так, колькасны склад першых вызначаўся, напрыклад, загадам камандуючага 9-й палявой арміі вермахта, ў адпаведнасці з якім кожная пяхотная дывізія павінна была мець пры сабе не менш за 4 роты па 150 чалавек абавязковай мясцовай працоўнай сілы. Мясцовыя жыхары, якія пры гэтым заставаліся незадазейнічанымі, падлягалі эвакуацыі [13, S. 368]. Да таго ж, з канца 1943 г. у штатнай структуры кожнай палявой нямецкай дывізіі пачалі дзейнасць спецыяльныя аддзелы па арганізацыі работы грамадзянскага насельніцтва (*Zivilarbeitsdienstabteilung* = ZADA). Яны адказвалі за забеспячэнне працоўнай сілай будаўніцтва пазіцый, рамонт і пабудову дарог і мастоў, валку лесу, правядзення торфанарыхтовак і іншых калектыўных работ. У адпаведнасці з армейскімі распараджэннямі, мінімальная квота для кожнай дывізіі павінна была складаць не менш за тысячу рабочых рук,

як мужчын, так і жанчын ва ўзросце ад 14 да 65 гадоў. Па падліках нямецкага даследчыка К. Раса, агульная колькасць беларускіх грамадзян, прыцягнутых вясной 1944 г. у якасці рабочай сілы і размешчаных у спецыяльных лагерах на тэрыторыі групы армій Цэнтр, складала ад 60 да 95 тыс. чалавек [13, S. 368]. Агульная колькасць мясцовага насельніцтва, якое было занята на абслугоўванні часцей вермахта (без дапаможных вайсковых фарміраванняў. – С. Н.) толькі на тэрыторыі дзейнасці Эканамічнай інспекцыі «Цэнтр» складала ад 100 да 130 тыс. Чалавек [4, с. 421].

Апроч таго, гаспадарчыя каманды выкарыстоўвалі працу мясцовага насельніцтва з мэтай забеспячэння вермахта неабходнымі прадуктамі харчавання непасрэдна з акупаванай тэрыторыі. У катэгорыю занятых траплялі рабочыя, служачыя і кваліфікаваныя спецыялісты. Так, летам 1943 г. на тэрыторыі гаспадарчай каманды «Магілёў» найбольш вынікова працавала Шклоўская МТС. У ліпені месяцы у ёй былі заняты 73 мясцовых рабочых і служачых, а таксама 27 трактарыстаў. У першым і другім выпадку за выкананую работы яны атрымлівалі заробную плату ў савецкіх рублях, пры гэтым з налічаных за працадні (52 работнік быў заняты цягам месяца ад 20 да 27 працоўных дзён, астатнія ад 2 да 19 дзён) сум праводзіліся адлічэнні 10 % падаходнага падатку і 4 % на сацыяльнае страхаванне. У выніку былі налічаны наступныя сумы: 750 р. – 1 чалавек, 700 р. – 2, 650 р. – 1, 600 р. – 3, 500 р. – 6, 450 р. – 1, 400 р. – 10, 350 р. – 17, 300 р. – 6, 250 р. – 8, 200 р. – 11, 100 р. – 1 чалавек. Як бачна, 52 чалавекі ці 71,2 % рабочых і служачых атрымлівалі заробкі памерам ад 200 да 400 р., у той час як 500 р. і вышэй атрымалі 13 чалавек [14, арк. 127–130].

У дачыненні да другой групы атрымлівалася наступная сітуацыя: з 27 трактарыстаў 500 р. атрымлівалі 7 чалавек, 400 р. – 8, 300 р. – 3, 200 р. – 8, 350 р. – 1 чалавек. Як вынікае з прыведзеных у апошнім выпадку звестак, за ліпень 1943 г. большая частка трактарыстаў атрымлівалі ад 400 да 500 р. [15, арк. 131–132]. Такім чынам, дакументальныя звесткі сведчаць аб факце штодзённай працоўнай занятасці мясцовага насельніцтва, якое за сваю працу рэгулярна атрымлівала заробкі, асабліва востра неабходныя для матэрыяльнага забеспячэння сябе і сваіх сем'яў ва ўмовах германскай акупацыі 1941–1944 гг.

Аб агульных маштабах выкарыстання мясцовага насельніцтва сведчыць таксама колькасць дакументальна пацверджаных месцаў «прымусовага ўтрымання грамадзянскага насельніцтва на акупаванай тэрыторыі Беларусі 1941–1944 гг.» [16], дзе знаходзілася: 153 гета (36 у Мінскай вобласці, 35 – Віцебскай, 29 – Гродзенскай, 25 – Брэсцкай, 25 – Гомельскай і 8 – Магілёўскай); 72 лагеры для грамадзянскага насель-

ніцтва (52 з іх на тэрыторыі Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абласцей), 54 рабочых падраздзяленні (батальёны, роты, калоны і каманды), 47 рабочых і працоўных лагераў, 21 лагер для ваеннапалонных і грамадзянскіх асоб, 2 выпраўленча-працоўных лагеры ці штрафных батальёны [17, S. 162]. Апроч таго, нельга не ўлічваць прамую дзейнасць гаспадарчых службаў і бірж працы ваенных і грамадзянскіх органаў германскай улады пры выкананні розных работ на прамысловых і сельскагаспадарчых аб'ектах, у сферах лясной гаспадаркі і дрэваапрацоўкі, дзейнасці чыгуначнай дырэкцыі «Мінск», будаўнічай арганізацыі «Тодта», працуючых у рамеснай справе і інш., дзе агульная колькасць занятых складала ад 550 да 580 тыс. чалавек. Амаль удвая больш мясцовага насельніцтва было задзейнічана ў сферы сельскай гаспадаркі [17, S. 162].

Такім чынам, агульная колькасць мясцовага насельніцтва, у рознай ступені і розных формах прыцягнутага да абавязковай, прымусовай і рабскай працы на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку беларускіх оstarбайтараў у рэйху, складала ў гады германскай акупацыі звыш 2 млн чалавек [1, с. 398; 4, с. 86; 17, S. 162].

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Страна в огне: в 3 т. Т. 2: Коренной перелом. 1942–1943: в 2 кн. Кн. 1: Очерки / Отв. ред. А. М. Литвин, Ю. А. Никофоров. – Москва: Абрис, 2018. – 734 с.

2. Pohl, D. Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944 / D. Pohl. – München: Oldenbourg, 2008. – 399 s.

3. Сведения СНК БССР о количестве населения, угнанного из Беларуси в период оккупации и возвратившегося на родину по состоянию на 30 ноября 1945 г. // Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944): док. и материалы: в 2 кн. Кн. 2: 1943–1944 / Сост. Г. Д. Кнатько [и др.]. – Минск: НАРБ, 1997. – 472 с.

4. Літвін, А. М. Вяртанне ў рабства: прымусовая праца насельніцтва Беларусі 1941–1945 гг. / А. М. Літвін, Я. А. Грэбень, С. Я. Новікаў; агул. рэд. А. М. Літвіна. – Мінск: Тэсей, 2010. – 584 с.

5. Стенограмма совещания высшего руководства Генерального округа «Белоруссия» (Минск, 8–10 апреля 1943 г.) / авт.-сост. С. В. Жумарь, С. Е. Новиков, Р. А. Черноглазова. – Минск: МГЛУ, 2006. – 220 с.

6. Латвійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – LVVA). – P-70. Ap. 5. Nr.13: Der Reichskommissar für das Ostland: Arbeitseinsatz: Vermerk für Herrn Gauleiter Lohse, Anlage I: Kräftebedarf im Ostland, v. 1.11.1943.

7. **Gerlach, Ch.** Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941–1944 / Ch. Gerlach. – Hamburg: Hamburger Edition, 2000. – 1232 s.

8. Архіў Інстытута найноўшай гісторыі ў Мюнхене (далей – A IfZ). ED 2/I, Bd. 2: Kriegswirtschaft im Operationsgebiet des Ostens in den Jahren 1941–1943.

9. Verordnung über Arbeitspflicht und Arbeitseinsatz im Operationsgebiet der neu besetzten Ostgebiete // Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943 / Hrsg. und eingeleitet von Rolf-Dieter Müller. – Boppard am Rhein: Harald Boldt Verlag, 1991. – 671 s.

10. НАРБ. – Ф. 378. Воп. 1. Спр. 539: Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Mitte, Bedarf an Arbeitskräften im Eisenbahnausbesserungswerk Gomel.

11. НАРБ. – Ф. 378. Воп. 1. Спр. 95: HED Mitte, Kriegsgefangenennebenlager der HBD, o.D.

12. **Müller, N.** Wehrmacht und Okkupation: Zur Rolle der Wehrmacht und ihrer Führungsorgane im Okkupationsregime des faschistischen deutschen Imperialismus auf sowjetischem Territorium / N. Müller. – Berlin: Militärverlag, 1971. – 432 s.

13. **Rass, Ch.** «Menschenmaterial»: Deutsche Soldaten an der Ostfront: Innenansichten einer Infanteriedivision 1939–1945 / Ch. Rass. – Paderborn–München–Wien–Zürich: Ferdinand Schöningh Verlag, 2003. – 540 s.

14. НАРБ. – Ф. 370. Воп. 1. Спр. 1659: Ведомость заработной платы рабочим и служащим Шкловской МТС за июль месяц 1943 г.

15. НАРБ. – Ф. 370. Воп. 1. Спр. 1659: Ведомость на выдачу заработной платы трактористам Шкловской МТС за июль месяц 1943 г.

16. Справочник о местах принудительного содержания гражданского населения на оккупированной территории Беларуси 1941–1944 / Сост. В. И. Адамушко [и др.]. – Минск: НАРБ, 2001. – 158 с.

17. **Novikau, S.** Wirtschaftliche Ausbeutung und Zwangsarbeit in Weißrussland während der deutschen Besatzung von 1941–1944 / S. Novikau // Zwangsarbeit in Hitlers Europa. Besatzung – Arbeit – Folgen / Hrsg. von Dieter Pohl und Tanja Sebta. – Berlin: Metropol, 2013. – S. 129–163.

